

Задоволення освітніх потреб української національної меншини в Польщі та польської національної меншини в Україні: проблеми, здобутки, перспективи

Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн ВНУ ім. Лесі Українки

У статті досліджено українську національну меншину в Польщі та польську національну меншину в Україні в процесі налагодження системи національної освіти. Україна та Польща всіляко підтримують розвиток освіти національних меншин. Цьому сприяє законодавча база обох країн. Упродовж двох останніх десятиріч національні меншини створили та різносторонньо розвинули мережу освітніх закладів та установ, які сприяють задоволенню їхніх освітніх потреб.

Ключові слова: національна меншина, освіта, Україна, Польща, співпраця, українці, поляки, державна підтримка.

Стрільчук Л. Удовлетворение образовательных потребностей украинского национального меньшинства в Польше и польского национального меньшинства в Украине: проблемы, достижения, перспективы.

В статье исследуются украинское национальное меньшинство в Польше и польское национальное меньшинство в Украине в процессе налаживания системы национального образования. Украина и Польша всячески поддерживают развитие образования национальных меньшинств. Этому способствует законодательная база обеих стран. В течение двух последних десятилетий национальными меньшинствами создана и разносторонне развита сеть образовательных учреждений, которые способствуют удовлетворению их образовательных потребностей.

Ключевые слова: национальное меньшинство, образование, Украина, Польша, сотрудничество, украинцы, поляки, государственная поддержка.

Strilchuk L. A to Meet the Educational Needs of the Ukrainian Minority in Poland and the Polish Minority in Ukraine: Problems, Achievements and Prospects. This article investigates the Ukrainian minority in Poland and the Polish minority in Ukraine in the process of establishing a system of national education. Ukraine and Poland strongly support the development of minority education, and this contributes to the legal framework of both countries. Over the past two decades, national minorities established and multi-task network of educational institutions and organizations that contribute to the educational needs of minorities.

Key words: minority education, Ukraine, Poland, cooperation, Ukrainian, Polish, government support.

Постановка наукової проблеми та її значення. Знаковими подіями в житті польської та української національних меншин стало народження двох оновлених держав – Республіки Польща й України. 1990-ті роки та початок ХХІ ст. пов'язані зі справжнім національно-культурним ренесансом української та польської національних меншин [5, 412]. У цей період поступово розширюється мережа навчальних закладів у місцях компактного проживання української меншини в Польщі та польської в Україні, створюються недільні школи, що стали осередками вивчення рідної мови, історії, культури. Значення організації системи національної освіти для збереження та розвитку культур національних меншин і народів важко перебільшити.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблеми освіти української національної меншини в Польщі та польської національної меншини в Україні не були досі предметом окремого комплексного дослідження ні у вітчизняній, а ні в польській історіографії. Однак є ряд наукових праць (О. Калакури, В. Лишко, В. Гілла та Н. Гілла), у яких побіжно піднімається ця проблема. Існують і наукові статті українських авторів, які досліджують окремі аспекти освіти національних меншин. Серед них слід виділити роботи С. Бугаєва, Є. Будаковської, М. Коваленка. Чималий обсяг матеріалу запропонованої статті почерпнуто з Архіву актів нових, що у місті Варшава.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Владою України задекларовано, що забезпечення освітніх потреб національних меншин і народів є одним із пріоритетних завдань під час формування державної політики в галузі етнонаціональних відносин. Правовою основою для цього є Конституція України, Декларація про державний суверенітет України, закони України «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», «Про позашкільну освіту», «Про мови», «Про друковані засоби масової інформації», «Про об'єднання громадян», а також деякі інші законодавчі акти. Згідно з цими нормативними документами громадяни України мають конституційне право на безкоштовну освіту в усіх державних і комунальних навчальних закладах, незалежно від статі, раси, національності тощо.

Національне законодавство та практика регулювання етнонаціональних процесів у всіх сферах діяльності сформовані нашою державою відповідно до міжнародних норм і рекомендацій, викладених у Загальній декларації прав людини, Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин, Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, Гаазьких рекомендаціях Верховного комісара ОБСЄ щодо прав національних меншин на освіту й інших документах [3].

Слід визнати, що у законодавстві України існують деякі суперечності, які дають можливість в окремих випадках по-різному витлумачувати ті чи інші положення. Так, частиною 5 статті 53 Конституції України визначено, що «громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства» [7]. Це положення окреслює головні освітні права громадян, передбачені міжнародними договорами, в тому числі й гарантоване право національних меншин на навчання рідною мовою чи її вивчення. Проте стаття 7 Закону України «Про загальну середню освіту» закріплює те, що мова освіти, мова навчання та виховання в загальноосвітніх закладах визначається Конституцією України та Законом Української РСР «Про мови в Українській РСР». В останньому ж законі, стаття 26 декларує невід'ємне право громадян Української РСР на вільний вибір мови навчання та право кожної дитини на виховання й одержання освіти національною мовою, а статті 26 і 27 визначають мовою виховання в дитячих дошкільних установах і мовою навчання та виховання в загальноосвітніх закладах лише українську. Ці статті лише припускають можливість створення дошкільних установ і загальноосвітніх шкіл із національною мовою навчання та виховання, до того ж лише у місцях компактного проживання національних меншин. Законодавчого ж визначення останнього поняття не існує [1].

На практиці забезпечення права національних меншин на освіту здійснюється відповідно до програм Міністерства науки і освіти України за участю управлінь освіти і науки при облдержадміністраціях. За словами начальника управління у справах національностей Державного комітету України у справах національностей та міграції Т. Пилипенко, навчальний процес у загальноосвітніх

навчальних закладах України здійснюється відповідно до типових навчальних планів. Згідно з ними мови та літератури національних меншин вивчаються як обов'язкові предмети, на які відводиться відповідна кількість годин на тиждень [1].

Сучасні підходи до проблеми освіти національних меншин, на наш погляд, повинні передусім сприяти інтеграції останніх у громадянське суспільство. Цим вони докорінно відрізняються від прийомів вирішення цієї проблеми, що переважали на початку та в середині ХХ ст. Тоді національні меншини постали перед жорсткою альтернативою: повна асиміляція (яка досить часто видавалася за інтеграцію) або маргіналізація й абсолютна ізоляція. Саме завдяки сучасним підходам стає можливим, що учні (представники як домінуючої спільноти, так і груп меншин) через зустріч із культурами одне одного здобувають знання та розуміння, достатні для запобігання або боротьби з упередженнями.

Першими з 1990 р. на задоволення освітніх потреб польської меншини в Україні починають діяти дві школи у Львові (289 учнів). Тут, окрім польської мови, було введено розширений курс історії та географії Польщі, більше годин відводилося класичній і сучасній польській літературі. Тоді ж створено 32 факультативні групи (590 учнів) при загальноосвітніх школах у Вінницькій, Львівській, Івано-Франківській і Хмельницькій областях [11]. У 1992 р. з'являються польські класи та проводиться вивчення польської мови як обов'язкового предмета в деяких школах Житомирської, Хмельницької, Київської, Івано-Франківської та Львівської областей [17, 2]. У Львові школи № 10 і № 24 повністю перейшли на польську мову навчання. Для збільшення кількості польських шкіл на території України й активізації діяльності наявних польська сторона запропонувала вести підготовку спеціалістів із дошкільного виховання та навчання дітей молодшого шкільного віку.

За даними Міністерства освіти України, в 1995–1996 н.р. у 88 школах у 239 групах факультативно навчалася 3047 учнів [17, 2]. Наприклад, у Дрогобичі польську мову вивчало 183 учні, в Одесі – 310 [18, 1]. У 1999 р. статистика виглядала так: освітні потреби польської меншини на Україні задовольнялися у трьох школах (730 учнів) із навчанням польською мовою, двох школах (640 учнів) із вивченням польської мови як навчального предмета, чотири школи були змішані (310 учнів). Функціонувало 10 недільних шкіл (2 тис. учнів). У 1995 р. в Україні польську мову викладало 15 педагогів із Республіки Польща, а у 1998–1999 рр. – 27. Паралельно організовуються методичні курси для вчителів польської мови, розробляються навчальні підручники. Особливо активно в цій галузі працює Люблінська фундація допомоги польським школам на Сході імені Т. Гоневича, що займалася підготовкою та виданням підручників із польської мови та пересилкою їх польським осередкам в Україні [14, 83].

За даними польської статистики, станом на 2005 р. для задоволення освітніх потреб громадян України польської національності на території України функціонувало 10 шкіл (730 учнів) із навчанням польською мовою, дві школи (640 учнів) із вивченням польської мови як національного предмета, чотири змішані школи (310 учнів), у яких вивчалася польська мова, факультативно освоювали польську 5200 учнів [16, 169]. Сьогодні у нашій державі функціонує п'ять польських шкіл із майже 300 класами, десятки недільних шкіл і факультативів, у яких понад 5 тис. дітей і підлітків вивчають польську мову, літературу, культуру, історію. Наприклад, дві школи з польською мовою навчання діють у Львові, нещодавно відкрито польськомовний клас у Мостиській школі № 2. Школи із польською мовою викладання діють на Житомирщині, у Вінницькій, Хмельницькій, Івано-Франківській, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та інших областях України.

Шкільництво української національної меншини в Польщі займає третє місце за кількістю учнів після шкільництва німецької та білоруської національних меншин і друге з точки зору кількості шкіл і вчителів. Кількість шкіл, де вивчається українська мова, постійно зростає. Наприклад, у 1991 р. існувало 38 шкіл з українською мовою навчання чи додатковим її вивченням, у 1993–1994 н.р. – 50 початкових і середніх шкіл, у 1995 р. – 59, у 1996 р. – 86 (2491 учень і 105 вчителів) [8, 146–147].

У 2003–2004 н.р. українська молодь вивчала рідну мову в 54 навчальних закладах, у тому числі в чотирьох початкових школах і трьох загальноосвітніх ліцеях із рідною мовою навчання. Решту закладів становили початкові школи з факультативним вивченням української мови (37) і міжшкільні колективи учнів початкових шкіл (10). У них навчалися 1919 учнів і працювали 82 вчителі. Осібно діяли близько 87 пунктів вивчення української мови з загальною кількістю 1765 осіб, із яких майже половина (43 пункти з 859 учнями) утримувалися за державний рахунок, а 44 (906 школярів) – на громадські кошти й були розміщені в приміщеннях ОУП і прицерковних аудиторіях [4, 239]. Школи та навчальні осередки, в яких викладається українська мова, розміщено в 10 воєводствах Республіки Польща: Слупському, Кошалінському, Ельблонгському, Ольштинському, Сувалкському, Кросненському, Новосондецькому, Перемишльському, Лігницькому та Зеленогурському.

Окрім вивчення української мови, проводяться заняття з історії України та географії України. Питання забезпечення підручниками українського шкільництва в Республіці Польща перебуває в полі діяльності Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України. Управління освіти Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Хмельницької облдержадміністрацій надають допомогу українським школам у Польщі, передаючи їм навчальні плани та програми, посібники, бібліотеки художньої літератури [9, арк. 143].

Міністерство національної освіти Республіки Польща задля розширення можливостей навчання (зокрема у сільській місцевості) зменшило ліміт учнів як вимогу до організації навчальних пунктів і включило в обов'язки шкіл організацію навчання дітей національних меншин [6].

Навчанню польської молоді з України у польських вищих навчальних закладах сприяла Постанова польського уряду про вищу освіту від 12 вересня 1990 р., якою було передбачено стипендії для польської молоді. Прийом осіб на навчання з-за кордону здійснюється за посередництвом Бюро закордонного навчання Міністерства народної освіти Польщі, яке розробило спеціальні тести для відбору. Усі бажаючі здобувати освіту в Республіці Польща проходять співбесіду, усні та письмові екзамени [13, арк. 46].

Головним мотивом вибору навчання в Республіці Польща називалися дружні відносини між країнами та бажання побудувати конструктивну політичну, економічну та культурну співпрацю. У 2003 р. із 266 осіб, зарахованих із терен колишнього СРСР, вихідці з України склали 200 чоловік. У 2004 р. у вищих навчальних закладах Польщі навчалося 80 осіб українського походження [2, 175–180]. У наступні роки кількість осіб з України, що здобуває освіту в Польщі, має постійну тенденцію до зростання. З 2005 р. при Посольстві Польщі в Україні почали працювати курси польської мови. Лише за 2005–2006 рр. тут навчалося 500 чоловік. У період 2000–2005 рр. у РП спостерігається зацікавленість україністикою. Так, у Варшавському, Люблінському, Ягелонському університетах відкриваються кафедри української мови й історії. Вищі навчальні заклади у Перемишлі, Познані, Гданську, Щеціні, Сянку, Варшаві, Кракові заявили про свої наміри обміну викладачами та студентами з ВНЗ України й уклали відповідні угоди.

В Україні теж постійно здобувають освіту іноземці, серед них і вихідці з Польщі. Наприклад, у 1990 р. у навчальних закладах України освіту здобували 1264 іноземних громадян, із них 277 осіб – із РП [12, арк. 47]. У 1998–1999 н. р. в Україні на умовах державного фінансування навчалося 26 громадян РП, а на умовах контрактів – 91 [8, 146]. Згідно зі статистикою, в 2004–2005 н. р. в Україні на умовах державного фінансування освіту здобували 260 громадян Республіки Польща, а на умовах контрактів на компенсаційній основі – 391 особа [4, 240].

Питання шкільництва національних меншин було предметом неодноразового обговорення під час проведення пленарних сесій Консультативного комітету президентів України та Республіки Польща [6]. У співробітництві в галузі освіти головним завданням ставало виконання умов двосторонніх угод між міністерствами країн-сусідів і наголошувалося на важливості вільних можливостей забезпечення освітніх потреб національними мовами. Чимало вчителів української мови з Республіки Польща брали участь в учительських семінарах, що проходили в Україні. Вінцем двосторонньої співпраці у цій площині стало створення Спільної консультативної комісії щодо навчальних програм для польської національної меншини в Україні й української національної меншини в Польщі. Перше її засідання відбулося на початку 1997 р. у Києві. За вагомих внесок у навчання молодого покоління рідної мови та культури польська сторона відзначила чимало вчителів з України. Наприклад, Срібним хрестом за заслуги нагороджено педагога Львівської середньої школи № 10. М. С. Іванову – автора підручників і шкільних програм із польської мови та літератури; Срібним знаком Республіки Польща за заслуги у розповсюдженні культури та польської мови – вчительку польської мови з м. Бара Вінницької області В. В. Водзянську, яка була відповідальною за організацію просвітницької роботи серед дітей і дорослих у Барській культурно-освітній спілці поляків [10, арк. 63].

Сьогодні у нашій державі існують дві основні моделі реалізації права національних меншин на освіту. Перша з них передбачає розгортання системи освіти національних меншин у рамках суцільної системи, підпорядкованої загальній концепції розвитку освіти в Україні, без окремих освітніх комплексів із власними методиками виховання, програмами та замкнутим циклом навчання. Інша має на меті створення замкнутих циклів виховання для формування цілісних систем супроводження виховання від дошкільної освіти аж до підготовки його у вищому навчальному закладі. Однак щодо ефективності та реальності втілення кожної з двох концепцій існують різні точки зору. На думку представників державної влади, перша модель на сьогодні дасть змогу створити більш керовану й економічно вигідну систему освіти. Однак, на думку представників національних громад, друга

нцепція є перспективнішою, оскільки формування цілісних освітніх комплексів дасть змогу збити цю систему більш гнучкою та ефективною у майбутньому [1].

Слід визнати, що від так званого «компактного проживання» представників національних меншин залежить сьогодні і питання про забезпечення їх прав на освіту рідною мовою. Чим рідшою є тота розселення, тим частіше рідна мова, література й історія вивчаються за рахунок культуративних годин. У місцях компактного проживання національних меншин питання про вчення рідної мови вирішується планомірно. Це характерно як для України, так і для Республіки Польща. Ще одна особливість – чим далі на схід України, тим нижчим є знання мови та культури в польській меншині. Навчання рідної мови в середній школі не достатнє для відродження польської мови серед цієї меншини в Україні, оскільки на схід від річки Збруч польських шкіл немає. Часто Львів є єдиним місцем, де можна почути польську мову [15].

Про нагальні питання освіти української національної меншини в Польщі йшлося під час щорічного візиту в Республіку Польща міністра освіти України С. Ніколаєнка та міністра у справах молоді Ю. Павленка, що відбувся у березні 2005 р. Українська сторона була проінформована про стан освіти української національної меншини в Польщі. Міністр національної освіти Республіки Польща М. Савіцькі головними проблемами у цій сфері визначив розпорошеність української національної меншини та недостатню кількість учителів і підручників [6].

Із 1998 р. Товариство «Спільнота польська» розпочало роботу зі створення патронажних шкіл, програми яких мали б бути адаптовані до місцевих освітніх центрів із польською мовою викладання. Але за посередництва цього товариства з Республіки Польща було передано значні матеріали для вивчення польської мови, підручники з історії та географії Польщі, польську класичну літературу, ячі книжки, словники, енциклопедії, мапи, шкільне приладдя. Вчителі отримали методичні рекомендації. Товариство організувало виїзди науковців до польських осередків і створило Літню школу для надання допомоги молодим ученим із Центральної та Східної Європи, зацікавленим у вивченні і знанні стану науки, а також щоб вони могли зорієнтуватися та підготуватися до самостійної роботи в польських архівах, бібліотеках. Через припинення фінансування факультативного вивчення польської мови на Україні завдяки допомозі Товариства, консульства та фінансів батьків 8 тис. дітей мали змогу вивчати польську мову. Позашкільне навчання польської мови наштовхувалося на певні перешкоди. Через брак приміщень часто доводилося проводити навчання різних за віком осіб, що заважало навчальний процес та зменшувало його ефективність. Нерідко вчителі польської мови вчили навчання вдома.

Говорячи про найзначніші проблеми розвитку системи освіти національних меншин і народів в Україні, експерти сходяться на тому, що пріоритетними для вирішення сьогодні є відсутність управлінських структур, завданням яких був би розвиток, оцінка та професійна підтримка шкіл, що створюють представників національних меншин; централізація освітніх систем, яка не дає змоги школам і класам пристосуватися до специфічного мовного та культурного складу своїх вихованців; брак альтернативних систем освіти («шкіл другого шансу», комбінованих освітніх моделей); брак систематичної професійної підготовки та підвищення кваліфікації педагогів, які викладають мови та культури меншин, або ж підготовки вчителів із питань толерантності; нестача якісних освітніх програм, належно розроблених матеріалів та методик викладання мовами меншин.

На рівні окремих навчальних закладів простежуються такі негативні тенденції: низькі очікування щодо педагогів позначаються на успіхах учнів; часто непорозуміння на національному ґрунті призводить до соціальної дискримінації, а також до зневажливого ставлення з боку інших учнів до представників національних меншин; вихователі та викладачі шкіл досить часто не включають в навчальні програми теми, спрямовані на ознайомлення загально з культурою національних меншин, що впливає на виховання учня від процесу навчання; школи рідко вдаються до співпраці із національно-культурними товариствами національних меншин і народів тощо [1].

Серед наявних проблем слід виділити потребу відновлення в населених пунктах компактного проживання національних меншин і народів системи дошкільного виховання. Потребує подальшого розвитку позашкільна освіта для дітей національних меншин, у тому числі і через діяльність культурних шкіл. Особливої уваги заслуговує підготовка та перепідготовка педагогічних кадрів для потреб освіти національних меншин, адже вчитель такого освітнього закладу має добре володіти рідною мовою, а також мовою представників етносу, яких він навчає.

Висновки. Слід зазначити, що українська та польська сторони у справі забезпечення прав національних меншин на освіту рідною мовою цілком дотримуються своїх зобов'язань у питаннях

гарантування національним меншинам права на розвиток національних культурних та освітніх традицій. Створено мережу державних і недержавних навчальних закладів у місцях компактного проживання національних меншин, яка має тенденцію до розширення, здійснюється підготовка кадрів для роботи в педагогічній та культурно-просвітницькій сферах. Позитивним є той факт, що шкільництво національних меншин знаходить широку підтримку на державному рівні як у країнах розташування, так і сусідньою, материнською. Україна та Республіка Польща здійснюють постійну опіку над питаннями забезпечення підручниками й іншими навчальними матеріалами національних меншин, сприяють налагодженню співпраці між школами й ВНЗ обох країн, організують конференції, семінари, вчительські курси тощо. Проте говорити про досягнення повного забезпечення усіх освітніх потреб національних меншин Польщі й України було б завчасно. Розпорошеність національних меншин на територіях України та Польщі сьогодні є однією із головних проблем абсолютного задоволення їх освітніх потреб.

Розвиток українською та польською національними меншинами шкільництва, рідної мови та культури, активне церковно-релігійне життя слугують важливою підвалиною у збереженні історичних традицій і виховним потенціалом для молодших поколінь. Демократичні процеси в Україні та РП привели до активізації участі національних меншин у громадсько-політичному житті країн свого проживання та зумовили подолання історичних стереотипів у сприйнятті сусіднього народу. Українська меншина в РП і польська меншина в Україні намагаються бути активними учасниками сучасних українсько-польських взаємин, що ґрунтуються на взаємоповазі, партнерстві та співпраці. Саме українська та польська національні меншини на території держав-сусідів виступають своєрідним посередником, єдиним елементом обох суспільств і позитивно впливають на розвиток міждержавних взаємин загалом та міжлюдських і міжнаціональних контактів зокрема.

Список використаної літератури

1. Бугаєв С. Освіта національних меншин та народів: загальноукраїнський контекст [Електронний ресурс] / С. Бугаєв. – Режим доступу : <http://go.mail.ru/search?mailru=1&mg=1&q>.
2. Будаковська Є. Польська молодь з України на навчанні у Польщі / Є. Будаковська // Українська діаспора. – 1994. – Ч. 5. – С. 175–180.
3. Задоволення освітніх потреб національних меншин. Офіційний сайт Міністерства освіти, науки, молоді і спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya>.
4. Калакура О. Я. Мовно-культурний розвиток сучасної польської меншини в Україні / О. Я. Калакура // Наук. записки. – К. : ІПіЕНД, 2007. – Вип. 34. – С. 235–242.
5. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
6. Коваленко М. О. Освітня політика України та Польщі щодо національних меншин (2000–2005 рр.) [Електронний ресурс] / М. О. Коваленко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portals/Soc_Gum/Grani|2012_5/7.pdf.
7. Конституція України. – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.
8. Лишко В. В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991–1999 рр.) : дис. ... канд іст. наук : 07.00.01. «Історія України». – К., 2002. – 221 с.
9. Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. (AAN w Warsz.) Komitet Centralny w Warszawie. Sygn. LXXVII-5. – S. 143.
10. AAN w Warsz. PZPR. Komitet Centralny w Warszawie. Sygn. LXXVII-94. – S. 63.
11. AAN w Warsz. PZPR. Komitet Centralny w Warszawie. Sygn. 1/2. – S. 37.
12. AAN w Warsz. PZPR. Komitet Centralny w Warszawie. Sygn. 11/30. – S. 47.
13. AAN w Warsz. PZPR. Komitet Centralny w Warszawie. Sygn. 13/12. – S. 46.
14. Gill W. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989 – 1993 / W. Gill, N. Gill. – Toruń ; Poznań. – 1994. – S. 83.
15. Nowicka E. Polacy czy Cudzoziemcy? Polacy za Wschodnią Granicą / Ewa Nowicka. – Kraków, 2000. – 397 s.
16. Paczek E. Wymiary i możliwości polityki w Polsce na przełomie tysiącleci / E. Paczek. – Wrocław : PWSZ, 2007. – 236 s.
17. Sierkowa I. Problemy szkolnictwa polskiego na Ukrainie / I. Sierkowa // Dziennik Kijowski. – 1997. – № 11. – S. 2.
18. Zubkova O. Nadmorskie wakacje / O. Zubkova // Dziennik Kijowski. – 1998. – № 15. – S. 1.